

Revisiting the Position of the *Human* amid the Challenges of Modernity and Transformations in Fundamental Rights and Public Law

Alireza Dabirnia ¹, Shaghayegh Jahanbin Hafshejani ²

1. Associate Professor of Public Law, Faculty of Law, University of Qom, Qom, Iran; Email: dr.dabirnia.alireza@gmail.com

2. PhD Student of Public Law, Faculty of Law, University of Qom, Qom, Iran; (Corresponding Author) Email: jahanbinsh.232@gmail.com

Abstract

Received:
25/09/2025
Revised:
13/11/2025
Accepted:
03/12/2025
Published
online:
28/12/2025

Modernity, by introducing the human as an entity endowed with autonomous rationality, brought about a profound transformation in the position of humanity. Nevertheless, the transformations and exigencies of the modern era reveal an estrangement from its original humanistic premises; a deviation primarily attributable to the increasing complexity of contemporary social, technological, and economic milieus. In the present study, recruiting a descriptive-analytical approach, the researchers seek to determine the position of the human in the contemporary era and, ultimately, to examine the impact of modernity on fundamental human rights and the functioning of public law in the modern age. Findings of the study indicate that fundamental rights in the modern era are confronted with diverse challenges, the most significant of which is the individual's compliance to rigid bureaucratic-administrative apparatuses and digital algorithms. This degeneration of effective individual autonomy has resulted in the degradation of the human from a self-determining rights-bearing agent into an instrument serving systemic structures and has not only led to more profound forms of individual alienation and threats to human dignity, but has also deepened the gap between human-centered objectives and the operation of social systems. Consequently, such developments are capable of transforming both the concept of fundamental rights and the function of public law. The study was aimed at restoring a proper understanding of the position of the human and critically examining structures that inhibit human agency.

Keywords: Fundamental Right, Public Law, Crisis of Modernity, Instrumental Rationality, Digital Algorithm.

How To Cite: Dabirnia, A. & Jahanbin Hafshejani, Sh. (2025). Revisiting the Position of the *Human* amid the Challenges of Modernity and Transformations in Fundamental Rights and Public Law, *Journal of Comparative Public Law*, 2(4). 56-83. <http://www.doi.org/10.22091/cpl.2026.14334.1077>

Extended Abstract

This study undertakes a critical reappraisal of the position of the human within the framework of modernity, tracing its trajectory from the philosophical promise of rational and autonomous agency to the contemporary reality of systematic subordination. Its principal objective is to examine how the inherent contradictions and evolving structures of modernity, particularly instrumental rationality, bureaucratic systems, and digital algorithms, have transformed the concept of fundamental human rights and functions of and public law. The study advances the proposition that modernity, which initially emerged by placing the human at the heart as a self-governing and self-determining agent, has gradually deviated from its humanistic premises. This degeneration has resulted in the transformation of the human from an active subject into an instrument serving complex socio-economic and technological systems, thereby generating profound challenges for individual dignity, political agency, and the protective mechanisms of public law. The article seeks to address the following basic questions: Has modernization degenerated the individual human from a self-determining agent to a mere instrument? Can authentic human existence withstand the mechanisms of modernity, or has modernity enchanted, conditioned, and pre-programmed the individual? Furthermore, in the age of machinism, is modern public law, conceived as a mechanism for safeguarding rights and liberties, still capable of doing so, or does it instead contribute to the process of the instrumentalization of the modern human? The study adopts a descriptive-analytical approach through critical re-reading of relevant philosophical, sociological, and legal literature. The analysis is thematically structured and proceeds from the historical-philosophical presuppositions of modernity toward its contemporary manifestations. The study engages with the works of thinkers such as Immanuel Kant, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Karl Marx, Max Weber, Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, Michel Foucault, Erich Fromm, and Hannah Arendt, alongside contemporary analyses of digital society, particularly those advanced by Shoshana Zuboff. The findings of the study reveal a profound and problematic transformation in the condition of the human under late modernity, leading to critical challenges for fundamental rights and public law. First, the study identifies the dialectic of modernity. Modernity began with a paradigmatic shift that positioned the rational and autonomous human being at the heart of existence through the humanism. This transformation promised a teleological understanding of the individual as an end in itself (*finis in se*), in the Kantian sense, and as a self-governing and self-determining agent capable of shaping social and political realities through critical reasoning and the social contract. Nevertheless, the internal logic of modernity contained the seeds of contradiction: the very process of rationalization that was intended to liberate humanity ultimately generated new impersonal systems of domination. Second, the study demonstrates the predominance of instrumental rationality. At the core of the crisis lies the replacement of value-oriented rationality with instrumental rationality, as conceptualized by Max Weber. Modern social, economic, and technological systems

operate according to the logics of efficiency, numbers, and utility maximization, reflected most clearly in the utilitarianism supported by Jeremy Bentham. Such logic substitutes ethical considerations with cost-benefit analysis and reduces intricate human ends to mathematical outputs. As argued by Adorno and Horkheimer, Enlightenment reasoning, which originally sought to emancipate humanity from myths, itself became a totalitarian myth, producing a new *iron cage* (*stahlhartes Gehäuse*). Third, the study reveals the process of human instrumentalization and alienation. The modern individual has become absorbed within two principal iron cages. The first is the *bureaucratic cage*, anticipated in Weber's warning concerning the *dictatorship of bureaucrats*. Impersonal administrative systems, complex regulations, and technocratic governance deprive individuals of meaningful decision-making power and reduce them to passive components within an immense institutional machinery. The second is the *digital-algorithmic cage*. In the contemporary era, digital algorithms and algorithmic capitalism, as analyzed by Shoshana Zuboff, represent a new arena of domination. Through data mining, behavioral prediction, and the creation of filter bubbles, these systems direct human behavior and shape their desires, opinions, and actions. This development gives rise to a pre-programmed mode of existence in which the illusion of choice conceals profound forms of manipulation. This dual absorption culminates in deep alienation, echoing the analyses of Marx and Fromm. The individual becomes alienated from the authentic self, from work, and from political agency. Humans are no longer understood in terms of inherent dignity or critical capacity, but rather as consumers, data clusters, and efficient producers. Fourth, the study demonstrates the direct impact of this deterioration of human agency on fundamental rights and public law. Rights grounded in autonomy and human dignity, such as freedom of thought, political participation, and privacy, become distorted once the legal subject ceases to function as an autonomous agent and instead becomes a managed entity. The right to life is reduced to mere biological survival and deprived of the security, psychological stability, and freedom from structural coercion indispensable for a genuinely human existence. At the same time, public law itself enters into crisis. The study identifies a growing crisis of representation, wherein democratic processes become increasingly ceremonial and cease to translate the genuine public will, instead reproducing dominant discourses. Political parties and civil society institutions, which were intended to facilitate rational-critical discourse in the Habermasian sense, are frequently appropriated, suppressed, or transformed into instruments for engineering public opinion. The separation of powers may therefore conceal centralization of power rather than prevent them. Moreover, the public sphere, essential for democratic autonomy, is progressively eroded by consumerist distractions and algorithmic regulation of information. Consequently, public law often loses its substantive function and is transformed into a symbolic framework that legitimizes systematic control rather than challenging it. Modernity remains an unfinished project characterized by a fundamental dialectic. Although it initially created the philosophical and political conditions for human emancipation, its subsequent development generated structures that undermine its own normative

foundations. The study concludes that, within contemporary modernity, the human being has effectively been reduced from a sovereign subject and an end in itself to an instrument embedded within bureaucratic and algorithmic systems. The promise of autonomous agency has gradually been replaced by managed autonomy and pre-structured existence. This transformation has fundamentally altered the meaning and function of core modern concepts. Fundamental rights are challenged at their foundation, democracy faces a profound crisis of representation, and public law risks becoming an instrument of the very power it was intended to balance. Accordingly, the principal challenge confronting legal and political theory in the twenty-first century lies in resisting this process of instrumentalization. Such resistance requires a reconsideration of mechanisms capable of restoring authentic human agency, protecting the lifeworld (*Lebenswelt*) from structural transformation, and reconstructing democratic institutions against bureaucratic and algorithmic domination. Although a collective avoidance from this modern iron cage may presently appear unrealistic, the study suggests that the potential for transformation lies in the cultivation of critical consciousness. A gradual and widespread recognition of humanity's actual position within the modern system may constitute the first step toward redefining the relationship between humans and the structures of modernity, moving toward a future in which technology and law genuinely serve human flourishing rather than human subjugation. While centered on an immanent critique of modernity, the present study underscores the necessity of such reappraisal for preserving the viability of a legal and political order genuinely committed to human dignity.

Keywords: Fundamental Right, Public Law, Crisis of Modernity, Instrumental Rationality, Digital Algorithm, Alienation, Bureaucracy.

بازخوانی جایگاه انسان در چالش‌های مدرنیته و تأثیر آن بر حقوق اساسی و حقوق عمومی

علیرضا دبیرنیا^۱، شقایق جهان‌بین هفشجانی^۲

۱. دانشیار گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: dr.dabirnia.alireza@gmail.com
۲. دانشجو دکتری حقوق عمومی، گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول)، رایانامه: jahanbinsh.232@gmail.com

چکیده

مدرنیته با معرفی انسان به‌عنوان موجودی دارای عقلانیت خودبنیاد، تحول عظیمی در جایگاه انسان به وجود آورد. با این وجود، ساختارها و اقتضانات عصر مدرن حاکی از جدایی مدرنیته از بنیان‌های اومانیستی و عقلانی خود است؛ انحرافی که عمدتاً ناشی از پیچیدگی فزاینده نظام‌های اجتماعی و تکنولوژیک و اقتصادی عصر حاضر است. در تحقیق حاضر که با روش تحلیلی توصیفی با استفاده از داده‌های کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است، نویسندگان به دنبال یافتن جایگاه انسان در عصر کنونی و نهایتاً تأثیر مدرنیته بر حقوق اساسی انسان و کارکرد حقوق عمومی در عصر مدرن هستند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که حقوق اساسی در عصر مدرن با چالش‌های مختلفی مواجه است که مهم‌ترین آن‌ها خو گرفتن انسان در نظام آهنین بوروکراتیک و الگوریتم‌های دیجیتال می‌باشند. این عدم ابتکار عمل مؤثر موجب تنزل انسان از عاملیت فعال به ابزاری در خدمت سیستم شده و نه تنها منجر به اشکال عمیق‌تر از خودبیگانگی فردی و تهدید کرامت انسانی می‌شود، بلکه شکاف میان اهداف انسانی و عملکرد نظام‌های اجتماعی را نیز تعمیق می‌بخشد. در نتیجه قادر است، مفهوم و کارکرد حقوق اساسی و حقوق عمومی را دگرگون کند. این پژوهش باهدف احیای درک صحیح از جایگاه انسان و نقد ساختارهای بازدارنده عاملیت او انجام شده است.

کلمات کلیدی: حقوق اساسی، حقوق عمومی، بحران مدرنیته، عقلانیت ابزاری، الگوریتم‌های دیجیتال.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۷/۰۳

تاریخ اصلاح:

۱۴۰۴/۰۸/۲۲

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۹/۱۰

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۱۰/۰۷

استناد: دبیرنیا، علیرضا و جهان‌بین هفشجانی، شقایق (۱۴۰۴). بازخوانی جایگاه انسان در چالش‌های مدرنیته و تأثیر آن بر حقوق اساسی و حقوق عمومی، *حقوق عمومی تطبیقی*، ۲ (۴)، ۵۶-۸۳. <http://www.doi.org/10.22091/cpl.2026.14334.1077>

مقدمه

از سپیده‌دم تاریخ، پرسش از ماهیت انسان و آزادی ذاتی او، اندیشه فیلسوفان متعددی را به چالش کشیده است. عده‌ای بر این باورند که ماهیت انسان با هر چیزی که آزادی کامل او را محدود کند در تضاد است. اشتیترنر با دفاع از آزادی مطلق افراد، هرگونه اقتدار خارجی بر فرد را نفی کرده و می‌گوید: «من مالک خودم هستم و تنها به خودم تعلق دارم... هر چیزی که مانع آزادی مطلق من شود، باید نابود گردد... قدرت من، مالکیت من است. من خودم تجسم قدرت خویشم... هر آنچه توان انجامش را دارم، همان حق مسلم من است» (Stirner, 2000: 153-227). باین‌حال، این دیدگاه با پرسش‌هایی مواجه است؛ ازجمله اینکه آیا «توانایی» فرد مطلق است یا در چارچوب جامعه تعریف می‌شود؟ اشتیترنر با رد قرارداد اجتماعی و هرگونه دولت، چه فردی و چه جمعی، آن را استبدادی می‌داند و معتقد است دولت مستلزم تسلیم‌پذیری افراد است و اگر این تسلیم‌پذیری پایان یابد، دولت نیز از بین می‌رود (Stirner, 2000: 161-175-176). این نگاه آرمان‌گرایانه در عمل با مشکلاتی مواجه شده است؛ ازجمله شکست الگوی مارکس برای ایجاد جامعه‌ای بدون طبقه و دولت (امامی و مرادخانی، ۱۳۸۸: ۴۲) در کشورهایی مانند روسیه که به حکومتی توتالیتر منجر شد.

در مقابل، فیلسوفانی مانند هابز وجود دولت را هرچند شر، برای جلوگیری از «جنگ همه علیه همه» ضروری می‌دانند (هابز، ۱۳۸۹: ۱۵۸). علی‌رغم هابز، نوزیک با زبانی ملایم‌تر در راستای موجه‌سازی دولت، کارکردهای آن را محدود و هرگونه گسترش فراتر از آن را ناقض حقوق فردی و فاقد توجیه اخلاقی می‌داند (Nozick, 1999: xi & 333). از طرف دیگر فیلسوفانی مانند پوپر معتقدند که آزادی مطلق، ضد خود را ایجاد می‌کند (فولادیان و فاطمی‌امین، ۱۳۸۸) و برخی دیگر مانند یاسپرس ضمن رد آزادی مطلق، بر جلوگیری از نگاه ابزارگرایانه به انسان تأکید می‌کند (Jaspers, 1970: 153-162). به تعبیری، گویی یاسپرس آن زنجیرهای نامرئی جامعه‌پذیری را نشانه می‌رود که آزادی و اصالت انسان را به ورطه نابودی می‌کشاند. روسو نیز با بیان: «انسان آزاد تولد یافته و در همه‌جا به زنجیر کشیده شده است» (روسو، ۱۳۶۶: ۵)، جامعه‌پذیری را عاملی تعیین‌کننده در شکل‌دهی به کیفیت آزادی افراد به شمار می‌آورد. در این راستا، استوارت میل مرز این آزادی را جلوگیری از آسیب به دیگران معرفی می‌کند (StuartMill, 2009: 18).

با این حال، در عصر مدرن، این مرزها نه با منطقِ مصونیت از آسیب به دیگری، بلکه با الزاماتِ سیستم‌های پیچیده اقتصادی و سیاسی بازتعریف می‌شوند. این ساختارها با ظاهر فریبنده و گاهی به‌زور اجبار می‌تواند تا حدود قابل توجهی به حیات انسان، معنایی مجازی را القا کند. به عبارت دیگر، جامعه‌پذیری که روزگاری منحصرأ به انتقال هنجارها و ارزش‌ها می‌پرداخت و به‌ویژه در دوران مدرن بسترهای رشد و شکوفایی فرد به‌عنوان کنشگری آزاد را فراهم می‌کرد و به زندگی او معنا می‌بخشید، اکنون به‌طور فزاینده‌ای به ابزاری برای همسان‌سازی انسان‌ها در خدمت مدرنیته تبدیل شده است.

هدف نویسندگان در پژوهش حاضر این است که رابطه میان «استقرار مؤلفه‌های مدرنیته در عصر مدرن که با شیب تندی هم در حال افزایش و دگرگونی محیط زندگی انسان است» با «جایگاه و شأن و کرامت ذاتی انسان و اهداف او، آزادی و کنشگری فرد، کارکرد حقوق اساسی و حقوق عمومی» مورد بررسی قرار گیرد. بر همین مبنا این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش‌هاست: آیا در فرایند مدرنیزاسیون انسان در تقابل با مدرنیته، از «کنشگر آزاد» به «ابزار» تنزل یافت است؟ آیا اصالت انسان که بسیاری از فیلسوفانی بر آن پای می‌فشردند، در برابر مکانیسم‌های مدرنیته تاب می‌آورد یا مدرنیته با بازتولید نظام‌های سلطه‌گرایانه در قالبی دل‌فریب، انسان را افسون و به موجودی «از پیش برنامه‌ریزی شده» تبدیل کرده است؟ علاوه بر پرسش‌های مذکور، پرسش جالب‌توجه دیگری در خلال این پژوهش مورد مذاقه قرار خواهد گرفت که در عصر مدرن و ماشینیسیم، آیا حقوق عمومی در مفهوم مدرن به‌عنوان مکانیسم تضمین حقوق و آزادی‌ها، قادر به حفظ و تضمین آزادی فرد است یا بر روند ابزارگشتگی انسان (مدرن) دامن می‌زند؟

با این اوصاف در این پژوهش که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای با روش تحلیلی توصیفی انجام می‌پذیرد، فرض می‌شود که از یک طرف، فرایند اجتماعی شدن و ظهور و بروز وضعیت‌ها و بحران‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی اجباری و میزان تأثیرشان بر حیات افراد، نشان از عدم اصالت انسان است. از طرف دیگر، تکنولوژی و فناوری‌هایی که مدرنیته در حوزه‌های مختلف زندگی انسان با خود به همراه داشته، با به انزوا کشیدن، ایجاد و تحمیل نیازهای کاذب بر فرد، انسان را به موجودی منفعل و برنامه‌ریزی شده تبدیل کرده‌اند. علاوه بر این به نظر می‌رسد مؤلفه‌های رسمی و غیررسمی حقوق عمومی غالباً تحت تأثیر صاحبان قدرت قرار گرفته و کارایی ماهوی خود را از دست داده و تنها شکل نمادین به خود گرفته‌اند.

در این پژوهش، مقصود این است که چالش‌های مدرنیته در رابطه با جایگاه و شأن و کرامت ذاتی انسان مورد بررسی قرار دهیم. از یک سو، ایده‌های نوین در مورد جایگاه فرد مانند انسان سالاری به‌عنوان مفهومی اصیل و غایت‌گرایانه، گنشگر آزاد، خردورزی و شأن خود قانون‌گذاری به‌عنوان هسته مهم و یکی از اهداف اصلی مدرنیزاسیون مورد بررسی قرار می‌گیرد. ظاهر در این است که مدرنیته قرار بود انسان را به این جایگاه برساند و یا حداقل این جایگاه را برای او حفظ کند. از سوی دیگر، چالش‌ها و تضادهای مدرنیته گاهی به قدری آشکار است که حداقل در برخی از حوزه‌های مهم زیست انسان، مدرنیته موجب گردید تا شاهد شکل‌گیری نوعی؛ عقلانیت ابزاری، از خود بیگانگی، افول فردیت، تقلیل کارکرد نمایندگی و حقوق عمومی باشیم به نحوی که می‌تواند فرجام انسان را دگرگون کند.

۱. پیشینه تحقیق

تاکنون اندیشمندان متعددی با رویکردهای فلسفی، جامعه‌شناختی و انتقادی به واکاوی نسبت انسان و مدرنیته پرداخته‌اند. ماکس وبر در کتاب «اقتصاد و جامعه» با ترسیم «اسارت انسان در نظام بوروکراتیک»، نخستین هشدارها را درباره تبدیل انسان به چرخ‌دنده‌های نظام عقلانی شده داد. هورکهایمر و آدورنو در «دیالکتیک روشنگری» با کشف پارادوکس بنیادین مدرنیته نشان دادند که عقلانیت ابزاری چگونه به اسطوره‌ای جدید بدل شد و با مکانیسم‌های صنعت فرهنگ و سرمایه‌داری، انسان را در بندهای نوین اقتصادی و ایدئولوژیک اسیر کرد. در همین راستا، اریش فروم در «گریز از آزادی» استدلال کرد که انسان مدرن در مواجهه با اضطراب ناشی از گسست از پیوندهای سنتی، به مکانیسم‌های جعلی مانند اتوماتیسم همگانی پناه می‌برد و خود را به نظام‌های توتالیتار می‌سپارد.

در عصر دیجیتال، شوشانا زیبوف در کتاب «عصر سرمایه‌داری نظارتی» نشان داد الگوریتم‌ها چگونه با ایجاد «حباب‌های فیلتر» و پیش‌بینی رفتارها، عاملیت انسانی را مصادره می‌کنند. رونالد اینگلهارت در «تحولات فرهنگی» نیز با داده‌های پیمایش جهانی تأیید کرد که ناامنی اقتصادی وجودی، انسان را به «بقای محض» تقلیل داده و فرصت خودشکوفایی را سلب می‌کند. در پاسخ به این چالش‌ها، هانس یوناس در کتاب «اصل مسئولیت»، با ارائه نظریه «اخلاق مسئولیت» بر وظیفه نسل کنونی در قبال آیندگان تأکید کرد.

با این حال، علی‌رغم ژرف‌اندیشی اندیشمندان پیشین، ارائه راه‌حل عینی برای بازگرداندن مدرنیته به مسیر انسان‌محور اولیه دشوار به نظر می‌رسد. آنچه این پژوهش بر آن تأکید دارد، بررسی وضعیت انسان در دنیای مدرن و ضروری بودن نقش خودشناسی تدریجی انسان در راستای بازیابی جایگاه حقیقی خود در نظام مدرن است. بر همین مبنا، تمرکز این پژوهش این است که با نگاهی جامعه‌شناختی سیاسی و با بهره‌گیری از اندیشه‌های متفکران، به‌طور خاص فرسایش عاملیت انسان را در «حوزه سیاسی» به‌مثابه اساسی‌ترین عرصه کنشگری آزاد تحلیل کند و به واکاوی عملکرد مکانیسم‌های حقوق عمومی در این زمینه بپردازد.

۲. انسان‌سالاری: زاده تحول پارادایمی عصر مدرن

آغاز رنسانس، سنت‌های کهن را با چالش‌های بنیادین مواجه کرد و سبب انحطاط تدریجی آن‌ها و بازتولیدشان در قالب‌های جریان نوین عقل‌گرایی شد. در این دوره، عقل‌گرایی جایگزین جهان‌بینی‌های پیشین شد و به نگرش محوری در فلسفه، علم و سیاست تبدیل گردید. این تحولات نه‌تنها مبانی معرفت‌شناسی، بلکه تصویر انسان را نیز به‌عنوان موجودی آزاد، عقلانی و خودبنیاد بازتعریف کرد و بستری برای انقلاب‌های فکری و اجتماعی بعدی فراهم آورد.

به عبارتی، گذار از پارادایم سنتی که هستی را حول محور الوهیت تعریف می‌کرد، به مدرن، با دگرگونی بنیادین در چارچوب فکری مسلط همراه بود. پیامد این تغییر، انتقال انسان از حاشیه به مرکز هستی بود. با تغییر روش نگرش به جهان، عقل و اراده آزاد انسان در جایگاه محوری مستقر شد و او به‌عنوان سازنده سرنوشت خویش، از مفعولی منفعل به فاعلی خودآگاه و کنشگر ارتقا یافت. نکته حائز اهمیت آن است که محوریت انسان (اومانیسم) با زمینی کردن مسائل و تأکید بر روابط انسانی، ماهیتاً وجود الهیات را نفی نمی‌کند. بنابراین شایسته نیست برداشت هر متفکر که متأثر از شرایط زیستی و جغرافیایی خاص خود است، به‌عنوان جوهر این مفهوم در نظر گرفته شود.

۱-۲. رویکرد غایت‌مدارانه به انسان: از نفی ابزارانگاری تا تأکید بر کرامت ذاتی

غالب اندیشمندان، علی‌رغم دیدگاه‌ها و تفسیرهای متفاوت خود از بشر، نگاهی آزادبنیان به انسان داشته‌اند. در فلسفه، ارسطو مفهوم «یودایمونیا»^۱ را به‌عنوان غایت نهایی زندگی انسان مطرح می‌کند که به معنای

1. Eudaimonia.

شکوفایی اخلاقی و زندگی خوب از طریق تحقق فضیلت‌های اخلاقی است (Pakaluk, 2005: 47)؛ یعنی غایت ذاتی انسان دستیابی به سعادت است. ابن‌سینا این ایده ارسطو را تکمیل می‌کند. او «جنبه عقلانی انسان» را والاترین جنبه جوهری‌اش ملاحظه می‌کند و معتقد است که سعادت واقعی زمانی محقق می‌شود که ابعاد مختلف عقل به شکوفایی دست یابند. او انسان را موجودی گزینشگر تلقی می‌کند که قوه عقلش باید در مقابل قوه حیوانی‌اش، نقش «هیئت استعلایی (فعال)» داشته باشد و فضیلت را در انتخاب حد میانه (میان آنچه عقل تدبیر می‌کند و آنچه شهوات میل دارند) در نظر می‌گیرد (شیروانی و همکاران، ۱۳۹۴: ۶۴-۶۶). ولیکن کانت با رویکردی نوآورانه از این ایده‌ها فراتر می‌رود و خود انسان را به واسطه اراده آزاد و عقل نقادش، غایت معرفی می‌کند. از این منظر انسان اشرف مخلوقات و موجودی ارزشمند است، بدین‌سان خود به‌تنهایی و به‌تبع ذاتش، غایت است. این امر زمانی نمود پیدا می‌کند که او بتواند بدون هیچ فشار خارجی، تنها با تکیه بر عقل خویش، در مسیر شکوفایی اخلاقی و سعادت حرکت کند (خزاعی و حیدری‌موصول، ۱۳۹۶: ۴۷-۶۷). آیزایا برلین با بیان دو مفهوم از آزادی، مفهوم آزادی مثبت را در «ارباب خویش بودن» مطرح می‌کند (Berlin, 1958: 161). در این برداشت انسان به‌عنوان یک موجود عقلانی، باید قادر باشد تمامی تصمیم‌های زندگی خویش را بگیرد، بدون آنکه قدرتی خارجی بخواهد آزادی را برای او تعریف کند. او خود ذاتاً توانایی بهره‌گیری از این آزادی را در جوهره‌اش دارد و نیازی به عوامل دیگر برای شناسایی این آزادی ندارد. از این‌رو، در دیدگاه مدرن، انسان صرف‌نظر از شکوفایی اخلاقی، خود غایت است؛ چون موجودی آزاد و دارای عقل است. به این ترتیب انسان در هر دو سنت فکری شرق و غرب، موجودی است که هدف در خود است، نه وسیله‌ای برای اهداف بیرونی؛ یعنی انسان خود به‌تنهایی موضوعیت دارد و کانون پیکره هستی است. این برداشت از انسان از منظر طرفداران حقوق بشر صورت می‌گیرد که برای انسان، شأن خودذاتی و خودحاکمیتی و خود قانون‌گذاری قائل است تا ابتدا در زندگی فردی خود، خوشبختی را مطابق نظر خود به‌عنوان یک انسان آزاد دنبال کنند. از طرف دیگر، انسان موجودی اجتماعی است و در چهارچوب نظام بین‌الملل حقوق بشر می‌توان زندگی سیاسی خود را همراه سایر شهروندان طراحی کند.

۲-۲. کنشگری آزاد: انسان به مثابه فاعل اخلاقی و پیش‌برنده تحولات اجتماعی

کانت معتقد است که اخلاق، ابزاری برای «تغییر و اصلاح جهان پدیداری (جهان تجربی)» است. به عبارت دیگر، انسان با عمل اخلاقی که ریشه در آزادی درونی دارد می‌تواند جهان مادی را متحول کند. اخلاق و شأن انسانی نه بر اساس جهان مادی و تجربه‌پذیر، بلکه بر پایه تحقق آزادی درونی انسان استوار است (موسی‌زاده و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۲۲). عبارت «تحقق آزادی درون انسان» نشان‌دهنده این است که اخلاق واقعی تنها زمانی ممکن است که انسان به عنوان موجودی آزاد و خودمختار عمل کند. بر همین مبنا در فلسفه هایدگر، دازاین یا همان ساختار وجودی انسان به خاطر دغدغه‌مندی‌اش برای درک عالم، در جهانی مشترک با دیگران، دارای خصلت گزینشگری (ارشدی‌طهرانی و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۷) و تمایل به فهمیدن‌های متوالی است. بدین‌سان ماهیت وجودی انسان پویاست نه ثابت و از پیش تعیین یافته. او با استفاده از امکاناتی که در اختیار دارد و یا خلق می‌کند، طرز بودن خویش را انتخاب می‌کند. به همین دلیل هایدگر آزادی را ویژگی جوهری دازاین می‌داند (نوالی، ۱۴۰۳: ۴۳-۶۰). چنین نگاهی به انسان، دستاورد بنیادین رنسانس و عصر روشنگری است که در اندیشه کانت به «خودآیینی» و حاکمیت عقل خودبنیاد منجر شده است.

در این چارچوب، حتی آموزه‌های دینی نیز می‌توانند با مفاهیم مدرن همخوانی یابند. از پیامبر(ص) نقل شده است: «مردم از روزگار آدم تا امروز ما، همانند دانه‌های شانه با هم برابرند، هیچ عربی را بر غیرعرب برتری نیست و هیچ سرخی را بر سیاهی مگر به تقوا» (نوری، ۱۳۲۰: ۸۹). بر همین مبنا، انسان‌ها ذاتاً با یکدیگر در کرامت انسانی برابرند، آنچه آن‌ها را از یکدیگر متمایز می‌کند، کرامت اکتسابی آن‌هاست. این سخن را می‌توان در قالب مدرن، تأییدی بر برابری انسان‌ها در امکان کنشگری اخلاقی و عقلانی دانست؛ برابری که نه از موهبت‌های طبیعی، بلکه از توانایی انسان در به‌کارگیری عقل و تفکر نقادانه ناشی می‌شود. در این رابطه، رنه دکارت نیز انسان را از دیگر موجودات متمایز و بیان می‌کند «می‌اندیشم، بدین‌سان هستم» (شهرآیینی و ذوالقدر، ۱۳۹۷: ۱۳۷) و به این ترتیب وجه سبب‌ساز کرامت انسان را تفکر همراه با شک می‌داند. به عبارت دیگر آزادی انسان در عقل خودبنیاد اوست.

آزادی مبتنی بر عقلانیت، مستلزم نقد دائمی است. در این رابطه پوپر بر آن است که انسان همواره باید همه‌چیز را به پرسش و نقد بگیرد؛ چراکه رشد و شکوفایی او در ترک عادت سکوت و اطاعت در برابر مردان

بزرگ است (پوپر، ۱۳۸۰: ۱۱). این نقدپذیری دائمی، نه تنها در سطح فردی، بلکه در ساختارهای اجتماعی نیز باید نهادینه شود تا جامعه از ایستایی به سوی پویایی حرکت کند. بر همین مبنا، جامعه مدرن نمی‌تواند به همبستگی کاذب یا سکوت تحمیلی که معمولاً در جوامع غیردموکراتیک قابل مشاهده است، تن دهد؛ بلکه تنها از طریق پذیرش کثرت‌گرایی و مدیریت تضادهاست که وحدت پویای اجتماعی شکل می‌گیرد. این امر تقریباً مشابه «همبستگی ارگانیک» دورکیم است که بنیان آن بر «تفاوت‌ها و نیازهای متقابل افراد» متمرکز است.

به این ترتیب آزادی فرد تنها زمانی محقق می‌شود که فرد بتواند تفکری نقادانه داشته باشد و آن را در رابطه با ابعاد مختلف زندگی خود به‌ویژه پهنه سیاسی به کار گیرد تا بتواند جنبه جوهری انسان بودن خویش را مستقر کند. در این رابطه ماکس وبر بر آن است که گنش انسانی زمانی معنادار است که فرد معنای ذهنی خود را در رفتارش وارد کند، اما هابرماس فراتر می‌رود و کنش را در گرو گفتگوی آزاد و عقلانیت ارتباطی می‌داند که به اجتماعی مبتنی بر تفاهم می‌انجامد (سهرابی و اسکافی، ۱۳۹۴: ۶۸-۷۱). بدین سان اساساً جامعه مدرن نمی‌تواند به «یکپارچگی ایستا» دست یابد؛ چراکه همبستگی اجتماعی در جوامع پیچیده، نه از نفی اختلافات، بلکه از سامان‌دهی آن‌ها از طریق نهادهای دموکراتیک حاصل می‌شود؛ لذا انتخابات به‌مثابه شکل نهادینه گفتگو، تنها زمانی اعتبار دارد که فضایی برای تضارب آراء و بازسازی تعادل‌های اجتماعی فراهم کند. بنابراین آزادی انسان هم در سطح فردی و هم در سطح جمعی، در گرو به‌کارگیری عقل نقاد، پذیرش کثرت‌گرایی و مشارکت در فرایندهای گفت‌وگومحور است.

۳-۲. خردورزی و خودقانون‌گذاری: انسان به‌مثابه قانون‌گذار اخلاقی و خالق معنا

انسان صرف نظر از سایر امور، موجودی است که غایتش در ذاتش نهفته است. به سبب همین خصلت، او قدرت قانون‌گذاری بر خویش را دارد و این‌گونه به حیات خویش معنا می‌بخشد. در واقع معرفت بشری در طول رسیدن به تکامل در یک فرایند انقباض و انبساط مستمر قرار دارد. انسان با توجه به اراده آزاد و عقلانیتی که جزئی از جوهره‌اش است، به‌طور مداوم و با استفاده از ابزارهای گوناگون در پی کشف حقیقت وجودی خویش است. در این مسیر او با استفاده از میزان فهم و درکی که از ذات خویش به دست می‌آورد برای خود ارزش‌هایی را تعیین و هنجارهایی را برای پیشبرد این ارزش‌ها معین می‌کند. این همان اخلاق و وظیفه‌گرایی

است که کانت آن را مطرح می‌کند؛ یعنی انسان با قاعده‌سازی بر خود حکومت می‌کند، لذا مبنای اخلاق کانت، عمل به قواعد خودساخته‌ای است که از عقل خودبنیاد فارغ از نتیجه‌ای که به همراه دارند، نشئت گرفته‌اند (کریمی‌راد و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۵۹).

اساس نظریه قرارداد اجتماعی و تکوین نظام سیاسی نیز سرشت خردورز و خودقانون‌گذار فرد است که به او این امکان را می‌دهد که به زندگی خویش معنا دهد، اخلاق خود را تعریف، اهداف خود را تعیین و در بستری مناسب برای آنها تلاش و برنامه‌ریزی کند. درک و فهم این مسئله، تضمین و حفظ آن، کلیدی‌ترین هدف مدرنیته است که در طول تاریخ با طرد نظام‌های بزرگ اقتصادی اجتماعی برده‌داری و فئودالیسم و طرح خوانشی جدید از انسان، نمایان شد.

مدرنیته برای انسان عقلانیتهایی که در ذاتش نهفته بود را نمایان کرد و او را همچون موجودی دارای عقلانیت قاعده‌ساز معرفی کرد. از آن پس انسان به‌مثابه پدیده‌ای فراقانونی و فراهنجاری که در ساختار نمی‌گنجد، مورد توجه قرار گرفت و رفته‌رفته علوم مختلف برای شناسایی او، فطرتش و یا خلق امکانات نوین برای وی ایجاد شدند. بدین ترتیب، فرد نه تنها باید در حوزه حیات شخصی خود از خودآیینی برخوردار باشد؛ بلکه خودآیینی واقعی زمانی به عرصه ظهور می‌رسد که فرد قادر باشد این ویژگی را در پهنه‌های مختلف زندگی نیز به کار گیرد. بر همین مبنا، قرارداد اجتماعی در یک مفهوم مدرن، به منزله توافقی آگاهانه تحت شرایطی برابر و منصفانه است که نه تنها چارچوب‌های اولیه یک نظام را مشخص می‌کند، بلکه مستمراً با شکل‌گیری یک حوزه عمومی^۱ که با مباحثه آزاد مبتنی بر تفکر نقادانه در راستای اصلاح، لغو یا تغییر تصمیم‌ها و ساختارهای حکومت و ایجاد ساختارهای بهینه در سطوح مختلف جامعه شکل می‌گیرد، همراه است. در این سطح خودآیینی فرد انسانی به شکوفایی می‌رسد و نظام سیاسی نیز که غایتش تضمین حقوق و آزادی‌های افراد با تکیه بر اصل حاکمیت مردم است، می‌تواند به اهداف خود جامعه عمل پیوشاند و ثبات خود را حفظ و تضمین کند. در یک جامعه دموکراتیک، این امر مبنای توجیه اطاعت شهروندان از قوانین و مقررات و ساختارهای مختلف درون جامعه است و موجب استقرار نوعی «همبستگی ارگانیک» در جامعه می‌شود.

1. Public sphere

بنابراین مدرنیته به تدریج با رد جهان سنت‌پسند، گذرگاهی با انتهای نامشخص برای ورود به جهانی سنت‌شکن ایجاد کرد. عده‌ای از اندیشمندان پست‌مدرن بر این باورند که این گذرگاه به پایان رسیده و جهان وارد فاز جدیدی شده است (Lyotard, 1984: 3). با این حال بعضی از اندیشمندان همانند هابرماس بر این عقیده هستند که پروژه مدرنیته هنوز به اتمام نرسیده است (محمدی، ۱۳۸۶: ۵۳-۶۶). این اندیشه صحیح به نظر می‌رسد؛ زیرا مدرنیته که باهدف خلق اخلاقی جدید و بازتعریف اخلاق سنتی وارد میدان بازی شد، نتوانست بستر و فضای لازم برای این هدف را فراهم کند؛ به گونه‌ای که امروزه با جهانی قاعده‌شکن روبه‌رو هستیم که در میان خیلی از عوامل مختلف، از بنیان در حال تهی شدن است. در واقع همان‌گونه که هابرماس می‌گوید، مدرنیته نظم و تعادل میان زیست‌جهان و سیستم را با اختلال مواجه کرده و هماهنگی آن‌ها را از بین برده است (بیانی و دیگران، ۱۳۹۴: ۲۰۷). بر همین اساس، یک پروژه ابتدا باید تکمیل شود تا بتواند وارد فاز بعدی شد و تا زمانی که یک پروژه قادر نباشد به اهدافی که در راستای آن‌ها ایجاد شده جامه عمل بپوشاند، ناقص است. بدین ترتیب، مدرنیته برای خلق معنا آمد؛ اما آن معانی که از قبل وجود داشت هم ذره‌ذره و به کل منحل کرد. در واقع مدرنیته نه تنها نتوانست مفاهیم جدید و انسان‌محوری که درصدد معرفی آن‌ها بود را مستقر کند؛ بلکه تحت تأثیر مؤلفه‌های متعدد، مفاهیم سنتی و باستانی را در قالب‌های جدید و افسونگر بازتولید کرد. از این رو، این پروژه ناتمام باقی ماند.

۳. فرجام انسان‌سالاری: از اوج اخلاقی تا تنزل به ابزار

کانت انسان را در تقابلی دیالکتیکی میان «فردیت» و «اجتماع» تعریف می‌کند و تمدن‌سازی و تربیت اخلاقی را تنها در بستر جامعه ممکن می‌داند (روحانی و طالب‌زاده، ۱۳۹۰: ۷۹). دورکیم نیز تأکید می‌کند: «انسانیت انسان، بدون اجتماع، قابل تصور نیست» (دورکیم، ۱۳۹۱: ۱۶). حقوق بشر نیز به رغم جهان‌شمول بودن، تنها در چارچوب نظم اجتماعی معنا می‌یابد. انسان‌ها با پذیرش قرارداد اجتماعی، نظامی سیاسی را بنیان نهادند تا حقوق بنیادین خود را تضمین کنند. این نظم، در اصل ابزاری برای خودشناسی و تحقق کرامت انسانی است؛ پرسش‌هایی که حقوق بشر می‌کوشد به آن‌ها پاسخ دهد: انسان چیست و انسان بودن به چه معناست؟

با این وجود، جامعه‌پذیری در دوران مدرن می‌تواند به ضد خود بدل شود. انسان برای حفظ نظم اجتماعی، ناگزیر به تعدیل آزادی‌های فردی تن داد. این تسلیم‌پذیری در عصر سرمایه‌داری، ابعادی ویرانگر یافت. در این فرآیند، ارزش‌های اخلاقی جای خود را به عقلانیت ابزاری و محاسبات سود و زیان داده‌اند. تکنولوژی که می‌بایست در خدمت شکوفایی انسان باشد، او را تحت سیطره خود درآورده است. فروم هشدار می‌دهد: «انسان مدرن، منزوی و به ابزاری در دست نیروهای فراسوی خود تبدیل شده است» (Fromm, 1965: 141). مارکس این پدیده را «ازخودبیگانگی» نامید؛ وضعیتی که در آن، انسان نه بر اساس اندیشه یا کرامت، بلکه به‌مثابه مصرف‌کننده یا تولیدکننده سودآور تعریف می‌شود (بشیریه، ۱۴۰۲: ۳).

امروزه حتی اراده فردی نیز در برابر ماشین‌های بوروکراتیک و الگوریتم‌ها تاب نیاورده است. فرجام انسان‌سالاری را می‌توان در سه گام خلاصه کرد: جایگزینی عقلانیت ابزاری به جای اخلاق، تبدیل انسان از سوژه به ابزار و افول نهایی عاملیت در چنبره سیستم‌هایی که خود بنیان نهاده است. این سه گام، روایتگر دگرپرسی انسان از موجودی آزاد به ابزاری بی‌اراده در دستان سیستمی است که خود آفریده است.

۳-۱. عقلانیت ابزاری: سلطه تکنولوژی بر اخلاق انسان‌گرا

اساس بحران‌هایی که انسان در جهان مدرن با آن روبه‌رو است را می‌توان در یک جمله خلاصه کرد: در دنیای مدرن، انسان مرکزیت خود را از دست داده و در فرایند مدرنیزاسیون تا حدود قابل توجهی حل شده است. این نشان از میزان فاصله‌ای است که مدرنیته با محورهای اصلی خود گرفته است. مدرنیته درحالی‌که خود را نویدبخش خوانشی جدید از انسان و اخلاق معرفی می‌کند، با تحریف در هنجارها و ارزش‌گذاری‌های سودانگاران، عملاً ریشه‌های اهداف خود را به تدریج تغییر داد و اخلاق سنتی را در چارچوب‌های دل‌فریب بازسازی کرد و برای رفع تنش‌ها و تناقض‌های درونی خود به «فرهنگ‌سازی» متوسل شد (مخلص و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۹۱-۱۶۵). هورکهایمر و آدورنو با بیان جمله: «روشنگری توتالیتار است (Adorno and Horkheimer, 2002: 4)، این چالش را توصیف می‌کنند؛ بدین صورت که مدرنیته به‌مثابه یک نظام توتالیتار ابتدا با شعارهایی افسونگر و آزادی‌بخش، مردم را فریب می‌دهد و در سلطه خود می‌گیرد. سپس با استفاده از ابزارها و ساختارهای مختلف، روزگار آن‌ها را تباه می‌کند. در حقیقت، مدرنیته

گریزان از اسطوره‌ها، اکنون خود به اسطوره‌ای جدید بدل شده است و عقل که طالب رهایی انسان بود، خود تبدیل به زندانی برای بشر شد (Adorno and Horkheimer, 2002: 15).

اقتضائات حاکم بر جهان امروز، مستلزم نگاهی «ریاضی‌گونه» به مسائل و پدیده‌هاست و همه امور برمبنای محاسبه سود و زیان انجام می‌شوند. اخلاق مسلط نیز «اخلاق نتیجه‌گرای فایده‌گرایانه» بنام است که بر پایه اصل سود و لذت قرار دارد» (Bentham, 2000: 15). این همان «عقلانیت ابزار» است که امروزه جانشین «عقلانیت ارتباطی» مدنظر هابرماس شده است. اپیدمی مصرف‌گرایی که مردم در سرتاسر جهان با آن روبه‌رو هستند و آگاهانه و ناآگاهانه به آن گرفتار می‌شوند، نیز از آثار این جانشینی است که در نتیجه عملکرد برخی رسانه‌های جمعی و استقرار «فرهنگ تقلیدگرایی» ناشی از تسلط اسطوره‌گرایی، تشدید می‌شود. آرنست در این باره می‌گوید: «(در جهان مدرن) ما باید خانه‌ها، اثاثیه و ماشین‌هایمان را طوری مصرف کنیم و ببلعیم که انگار چیزهای خوب طبیعت هستند که اگر به سرعت به چرخه بی‌پایان متابولیسم انسان با طبیعت کشیده نشوند، بی‌فایده فاسد می‌شوند» (Arendt, 1998: 126). بنابراین، ما امروزه با جهانی زودگذر مواجه هستیم که در آن پدیده‌ها به سرعت جایگزین می‌شوند و تکنولوژی دیگر محصول تلاش انسان نیست، بلکه به‌سان تحولی زیستی در انسانیت به نظر می‌رسد (Arendt, 1998: 153). بر همین مبنا به باور مارکوزه، جهان سرمایه‌داری مدرن، انسان‌ها را به‌صورت پدیده‌ای «تک‌ساحتی» می‌سازد. از نظر او مدرنیته و ابزارهای آن به‌گونه‌ای طراحی شده‌اند که تمامی ابعاد آگاهی انسان اعم از خودآگاهی، نیمه خودآگاهی و ناخودآگاهی را مدیریت و کنترل می‌کنند (خسروی کارشک، ۱۳۹۶: ۴۳).

در حال حاضر، دل‌مشغولی‌های زندگی شخصی بر حوزه عمومی غلبه کرده و مشارکت سیاسی به امری تشریفاتی تبدیل شده است. این امر شکل‌گیری «جهان مشترک» آرنست را با چالش مواجه می‌کند (Arendt, 1998: 52). بنابراین، مدرنیته با ساختارهای جذاب خود، قدرت فعالیت ذهنی انسان را کاهش داده و اندیشه‌ورزی را به «طبقه نخبگان» محدود کرده است. به عبارتی می‌توان ادعا نمود که تعادل و توازن میان خود متعالی (خودقاعده‌ساز) با خود تجربی (برده امیال) مورد نظر برلین به هم خورده و خود متعالی به حاشیه رفته و تسلیم خود تجربی می‌شود.

۲-۳. از خودبیگانگی: فروکاست انسان به ابزار در نظام‌های مدرن

هایدگر اصالت را در گرو کنش‌های انسانی می‌داند؛ به این معنا که دازاین زمانی اصیل است که «خویشتن حقیقی» خود را حفظ کند و دچار ازخودبیگانگی نشود (روزبھانی و همکاران، ۱۳۹۳: ۶۰۲-۶۰۳). مفهوم اصالت در فلسفه او بر «ارزش ذاتی بودن انسان» به‌عنوان یک «وجود پرسشگر» تأکید دارد. هایدگر در مقابل، «ناصیل» بودن را وضعیتی می‌داند که دازاین به جای تمرکز بر وجود خویش، به امور عرفی و ابزاری جهان مشغول می‌شود. فوکو نیز با همین خط فکری معتقد است مدرنیته انسان‌ها را از جنبه‌های انسانی تهی کرده و به ابزارهایی برای بهره‌وری اقتصادی تبدیل کرده است (Foucault, 1995: 221).

هایدگر از یک سو، جوهر را با دازاین گره می‌زند که در معنای وجود است. از سوی دیگر این فیلسوف برجسته، جوهر را به معنای حضور هم در نظر می‌گیرد. بدین ترتیب هایدگر، مفهوم دازاین را به معنای جوهر و نیز حضور مورد استفاده قرار می‌دهد (زمانی، ۱۳۹۹: ۹۱).

از منظر هگل، اگر چیزی که به ما تعلق دارد یا بخشی از وجود ماست، بیرونی و بیگانه به نظر برسد، نوعی «ازخودبیگانگی» رخ داده است (مگی، ۱۳۷۲: ۳۱۷). آیزایا برلین نیز با نقد آزادی مثبت افراطی و فیلسوفان قائل به آن همانند هگل، بر این باور است که اگر در برداشت از مفهوم آزادی مثبت به معنای خودمختاری مطلق انسان، دچار اشتباه شویم، این امر سبب می‌شود که دولت به بهانه تحقق «آزادی برتر»، اراده جمعی خود را بر اعضای سرکش، تحمیل کند (Berlin, 1958: 161-162)؛ یعنی دولت با تعریف آزادی افراد، آن‌ها را محدود و نهادهای سرکوب خود را مشروع اعلام می‌دارد. چنین دولت‌هایی عموماً خود را کارگزار مردم در دستیابی به غایت استقرار نظم، انسجام جمعی و امنیت، معرفی می‌کنند. بنابراین نظام‌های سیاسی توتالیتر به بهانه «تحقق بخشیدن به خود برتر فرد» خواسته‌های افراد را طراحی و تنظیم می‌کنند و خود واقعی آن‌ها را سرکوب می‌کنند. چنین زمانی است که فرد از خود واقعی خود فاصله می‌گیرد و پدیده ازخودبیگانگی اتفاق می‌افتد. زمانی که فرد از خود و هویتش فاصله گرفت به ناچار مجبور است که هویت خود را در پدیده‌های دیگری جستجو کند. همین امر موجب به وجود آمدن پدیده‌هایی همانند شیء گشتگی و اسطوره‌گرایی می‌شود. در این مفهوم، همان‌طور که پیش از این بیان شد، مدرنیته همانند یک دولت توتالیتر عمل می‌کند. در این راستا، مارکوزه نیز ازخودبیگانگی را ثمره اسارت انسان در سیستم‌های بوروکراتیک و تکنوکراتیک نظام سرمایه‌داری مدرن ملاحظه می‌کند که در آن فرد به سبب آزادی‌های ظاهری که دارد،

توان آگاهی از این از خودبیگانگی را ندارد (منوچهری و شعبانی، ۱۳۹۶: ۵۷). بدین ترتیب، به نظر می‌رسد انسان تا حدود معناداری در اقتضائات دنیای مدرن حل شده و همان‌طور که اندیشمندان منتقد نظام سرمایه‌داری مانند مارکس و آرنست برانند، برده محصول کار خود گشته است.

۳-۳. افول عاملیت: انسان در چنبره سیستم‌های بوروکراتیک و الگوریتمی

هابز بر آن است که: «طبیعت می‌تواند انسان‌ها را منزوی و مجزا کند» (هابز، ۱۳۸۹: ۱۵۸). اگر این «طبیعت» را در دنیای مدرن، همان واقعیات اجتماعی دورکیمی تفسیر کنیم، می‌بینیم که بحران‌ها و فشارهای بیرونی، حیات فرد را آن‌چنان تحت‌تأثیر قرار داده که او را به صورتی غیرارادی به درون خود و انزوا سوق می‌دهد.

دورکیم این واقعیات را نیروهای فرافردی می‌داند که رفتار فرد را شکل می‌دهند (دورکیم، ۱۳۶۸: ۲۶). در جهان مدرن، این نیروها در قالب سیستم‌های بوروکراتیک، قوانین پیچیده و الگوریتم‌های دیجیتال ظهور می‌کنند که با تنظیم شدید زندگی و سلب تصمیم‌گیری از فرد، او را به موجودی منفعل تبدیل می‌کنند. محصول نهایی این فرآیند، همان «انسان ماشینی» است که بر با طرح «دیکتاتوری بوروکرات‌ها» پیش‌بینی کرده بود (بشیریه، ۱۴۰۲: ۵۵-۵۷).

اساساً الگوریتم‌ها به مجموعه‌ای از برنامه‌ها، روش‌ها در حوزه‌های مختلف زندگی و زیست انسان طراحی می‌شود تا بستری برای زندگی شایسته و مطلوب فراهم کند. در عصر مدرن به نظر می‌رسد این الگوواره‌ها یا الگوریتم‌ها تحت تأثیر متغیرهای زیادی هستند که بر نحوه زندگی انسان، سایه افکنده است. جوهر اصلی انسان همان اندیشه و تفکری است که از طریق کنشگری آزاد می‌تواند به فهم جهان و رابطه خود با آن منجر شود و الگوهای زندگی شخصی، اجتماعی و سیاسی خود را متناسب با شأن و کرامت ذاتی انسان طراحی و دنبال کند. در عصر مدرن به‌ویژه در دورانی که تکنولوژی‌هایی مانند هوش مصنوعی عرصه را بر اندیشه ورزی مستقل انسان تنگ کرده است، الگوریتم‌های نوین یا دیجیتال می‌تواند به مهندسی ذهن، افکار، ایده‌ها و ارزش‌ها پردازد و مفهوم اندیشه‌ورزی در سایه کنشگری آزاد انسان را به حاشیه ببرد.

امروز این پیش‌بینی در قالب الگوریتم‌های دیجیتال متجلی شده است. هوش‌های ماشینی با جمع‌آوری داده‌ها و ایجاد «حباب‌های فیلتر»، نه تنها رفتار انسان را پیش‌بینی، بلکه آن را کنترل می‌کنند (Zuboff،)

92-96: 2019). به گفته فروم، این «اتوماتون‌سازی» فرد مدرن، احساس درماندگی را تشدید کرده و منجر به جایگزینی «خود واقعی» با «خود کاذب» و از دست رفتن هویت فردی می‌شود (Fromm, 1965: 230). واقعیات اجتماعی در قالب بحران‌های مدرن مانند فشارهای اقتصادی، الیتسم و تغییرات سریع تکنولوژیک ظاهر می‌شوند که زندگی فرد را تحت تأثیر قرار داده و او را از مشارکت فعال بازمی‌دارند. به گفته فروم، این «نیروهای غول‌پیکر» سرنوشت انسان را اداره می‌کنند (Fromm, 1965: 138). دورکیم نیز با مفهوم «وضعیت آنومیک» به فساد اخلاقی و احساس بیگانگی فرد اشاره می‌کند (رجب‌زاده و کوثری، ۱۳۸۱). او برای مقابله با این وضعیت، تعریف مرزهای عادلانه رفاه و قناعت افراد به جایگاه اجتماعی را پیشنهاد می‌کند (Durkheim, 2005: 210-212).

اما این پرسش مطرح است که چرا مدرنیته با وعده آزادی، نتوانست به وعده‌های خود عمل کند و محدودیت‌های لازم برای صاحبان قدرت ایجاد نماید. چه زیبا امیرالمؤمنین در حکمت ۱۶۰ نهج‌البلاغه فرموده‌اند: «مَنْ مَلَكَ، اسْتَأْثَر؛ آنان که به حکومت می‌رسند، راه استبداد در پیش می‌گیرند» (منتظر قائم، ۱۳۹۳: ۸۸).

مسائلی مانند پوشالی شدن شایستگی و ظهور الگوریتم‌های دیجیتال، گونه‌ای از بردگی مدرن را برای انسان تعریف کرده‌اند. شبکه‌های اجتماعی که روزی برای تقویت عقلانیت ارتباطی ایجاد شده بودند، اکنون با ایجاد «حباب‌های فیلتر»، امکان تفکر انتقادی را محدود می‌کنند. به گفته فروم، انسان مدرن در دام آزادی‌های صوری اسیر شده و آنچه می‌پندارد همان اندیشه‌های از پیش ساخته دیگران است (Fromm, 1965: 125).

فوکو این وضعیت را با نظم انضباطی عصر مدرن مقایسه می‌کند که همچون زندان پاناپتیکون، نظارتی دائمی و نامرئی اعمال می‌کند (Foucault, 1995: 216-217). در این نظام، افراد به گونه‌ای آموزش می‌بینند که خود را با هنجارها تطبیق دهند، بی‌آنکه نیاز به اعمال خشونت آشکار باشد (Foucault, 1995: 182-). این مکانیسم، عاملیت فردی را به ابزاری برای اطاعت تبدیل می‌کند.

چنین شرایطی موجب می‌شود فرد که تسلطی بر زندگی خود نمی‌بیند، اهمیتی به خودشناسی ندهد. او صرفاً برای بقا تلاش می‌کند و شأن ذاتی خویش را فراموش می‌نماید. مازلو در نظریه سلسله‌مراتب نیازها تأکید می‌کند که تا زمانی که نیازهای پایه‌ای فیزیولوژیک برآورده نشوند، امکان خودشکوفایی فراهم

نمی‌گردد (اشرف‌زاده و عباسی، ۱۳۹۷: ۱۷). وی هشدار می‌دهد که محرومیت از این نیازهای اساسی می‌تواند به احساس ناکامی، پرخاشگری و انحرافات اجتماعی بینجامد (Maslow, 1954: 229-233). اینگلهارت نیز نشان می‌دهد که سطح توسعه اقتصادی و امنیت وجودی، تأثیر عمیقی بر ارزش‌ها و رفتارهای اجتماعی دارد. با افزایش امنیت اگزیستانسیال، ارزش‌های جوامع از تمرکز بر بقا به سمت خودشکوفایی و «بیان خود» تغییر می‌کند (Inglehart, 2018: 19,49-50). باین حال، سیستم‌های امروزی قابلیت شناسایی فرد به معنای واقعی را ندارند و در عوض شخصیتی شیء‌گونه و نامتعادل شکل می‌دهند که صرفاً در جستجوی دیده شدن ظاهری است.

به این ترتیب امروزه از یک سو، بحران‌های سیاسی و اقتصادی و اجتماعی، زندگی را غیرقابل پیش‌بینی و بی‌ثبات کرده‌اند و از سوی دیگر، نظام‌های بوروکراتیک و دیجیتال، زندگی انسان را تا حد یک ماشین خودکار قابل پیش‌بینی ساخته‌اند. این تناقض درنهایت می‌تواند به بروز آسیب‌های روانی، انزوا و ظهور جامعه‌ای بیمار منجر شود.

بر اساس تحلیل کی‌یرکگارد، سیستم‌های بوروکراتیک و الگوریتمی نه تنها عاملیت انسان را نابود می‌کنند، بلکه اضطراب وجودی او را نیز تشدید می‌نمایند. کی‌یرکگارد اضطراب را «امر مسلم آزادی» می‌داند؛ تجربه‌ای ذاتی که از مواجهه انسان با انتخاب‌ها و امکان‌های بی‌پایان زندگی ناشی می‌شود (Kierkegaard, 1980: 42-104-110). سؤالی که در اینجا ایجاد می‌شود این است که آیا مقتضیات جهان مدرن اجازه پذیرش این اضطراب ذاتی را به انسان می‌دهد؟

در پاسخ باید تمایز مهمی را در نظر گرفت: اضطراب مورد بحث کی‌یرکگارد، پدیده‌ای درونی و طبیعی است، در حالی که اضطراب جهان مدرن، عمدتاً محصول عوامل بیرونی مانند ساختارهای بوروکراتیک و الگوریتمی است. در شرایط کنونی، انسان محصور در شبکه‌ای از قوانین پیچیده و فناوری‌های نظارتی، حتی فرصت اندیشیدن به «معنای زندگی» را از دست داده است. بنابراین اضطراب مدرن نه ناشی از آزادی که پیامد اسارت در چرخه‌های نظام‌مند نوین است.

در جهان پیچیده معاصر، زیست‌بشری تا حدودی از جوهره اصیل خود تهی شده و به بقای محض تقلیل یافته است. اسناد حقوق بشری که روزی با وعده عدالت و صلح جهانی متولد شدند، امروز تا حدودی به نمادهایی تشریفاتی تبدیل شده‌اند که بیشتر و در عمل، به حق حیات به معنای محدود آن می‌پردازند، حال

آنکه حق حیات واقعی مستلزم «تأمین امنیت» مانند ثبات روانی، آرامش ذهنی و آزادی از اجبارهای ساختاری است. انسانِ امروزی در بستر مدرنیته به نحوی سرگردان شده است که معانی و مفاهیم حقوق اساسی نیز می‌تواند از درون تهی شود. آیین قدرت جهانی و ارزش‌هایی که در منظومه مدرنیته تولید می‌شوند، غالباً در راستای حفظ ارزش‌های نظام‌های سرمایه‌داری طراحی می‌شوند و با چالش‌های زیادی در رابطه با حقوق اساسی مواجه هستند. وقتی از یک سو غایت اصلی بنگاه‌های اقتصادی که محصول مدرنیته هستند و بخش قابل توجهی از حوزه اندیشه ورزی را از طریق مکانیزم‌های مدرن، تحت تأثیر و گاهی سیطره خود درآورده‌اند، با «حوزه اندیشه ورزی که نیاز به آزادی، قدرت انتخاب و گزینشگری است»، در یک راستا گام بر نمی‌دارند؛ لذا انسان امروزی، از قید و بندهای مدرنیته نمی‌تواند کاملاً رها شود و این فرایند می‌تواند انسان را به ابزاری در راستای منافع قدرت‌های نظام اقتصادی جهانی تبدیل کند.

پرسش کلیدی این است: آیا انسان مدرن امکان‌هایی از این قفس آهنین را دارد؟ به نظر می‌رسد با توجه به مسیر فعلی مدرنیته و تبدیل شدن فرد به ابزاری در خدمت نظام‌ها، همراه با انحطاط اخلاق و معنا، امکان‌هایی جمعی در حال حاضر غیرواقع‌گرایانه است. هرچند این دیدگاه بدبینانه به نظر می‌رسد، اما شاید راه‌حل نهایی در درک و آگاهی تدریجی تک‌تک افراد از جایگاه حقیقی خود در نظام مدرن نهفته باشد. این آگاهی جمعی می‌تواند زمینه‌ساز بازتعریف رابطه انسان و مدرنیته گردد.

۴. دموکراسی و بحران نمایندگی: موضع حقوق عمومی در عصر مدرن

حقوق عمومی در معنای مدرن، نظام حقوق مربوط به عمل حکمرانی است که قدرت را تنظیم و بستر تضمین حقوق اساسی را فراهم می‌آورد و همراه با نظام سیاسی در جامعه زاده می‌شود. حقوق عمومی مکانیزمی برای تضمین حقوق اساسی است؛ به میزانی که رشد کند، حقوق اساسی نیز توسعه می‌یابد. حقوق شهروندی نیز به‌عنوان تابعی از حقوق اساسی، به همان میزان به بلوغ می‌رسد. پیرو توسعه حقوق شهروندی، حقوق عمومی نیز شکوفا می‌شود. در حقیقت همه این موارد در یک مدار قرار دارند که پیشرفت یکی وابسته به پیشرفت دیگری است. بنابراین، تنها سازوکار مهار و سازماندهی قدرت و جلوگیری از خروج آن از مدار تعریف‌شده، حقوق عمومی است. در معنای مدرن، حقوق عمومی سنت و رویه‌ای است ریشه‌دار در شاخص‌های حاکم بر جامعه و معیاری برای حکمرانی. در این مفهوم در یک رویکرد عملی، بررسی تأثیر

دوسویه منافع عمومی، افکار عمومی، منابع عمومی و آزادی‌های عمومی بر یکدیگر و تعیین اینکه در متن جامعه کدام یک علت است و کدام یک معلول، نشان دهنده میزان توسعه و رشد حقوق عمومی در آن جامعه است (دبیرنیا و مؤمن، ۱۴۰۳: ۴۳). با این حال، با زوال انسان‌گرایی، ابزاری شدن آن در دوران مدرن و سلطه نخبگان، عملکرد آن مختل شده و امروز تنها با شکل ظاهری آن مواجه هستیم.

اینکلههارت نشان می‌دهد که فرایند مدرنیته با افزایش سواد و مهارت‌های سیاسی از طریق تحصیلات و مهارت‌های ارتباطی سبب شده است تا فاصله بین نخبگان و توده‌ها کاهش یابد و توده‌ها بتوانند به‌طور مؤثرتری در فرایندهای سیاسی شرکت و خواسته‌های خود را بیان کنند. او تأکید می‌کند که این امر نقش کلیدی در شکل‌گیری و تقویت دموکراسی داشته است. با این حال، معتقد است که چالش‌های اقتصادی و اجتماعی مانند نابرابری و عدم امنیت می‌تواند منجر به ظهور رژیم‌های اقتدارگرا در قالب رژیم‌های دموکراتیک شود (Inglehart, 2018: 131-139). به عبارتی، امروز شاهد حاکمیت یک الیگارشی خاموش هستیم. حتی در نظام‌های مدعی دموکراسی، با وجود انتخابات دوره‌ای، دموکراسی واقعی محقق نمی‌شود و تنها ابزاری برای پشتیبانی از گفتمان مسلط است. نظام نمایندگی که باید پیوندی مداوم با مردم داشته باشد، پس از پیروزی حزب در انتخابات، ارتباطش با جامعه قطع می‌شود و حاکمان صرفاً به اجرای سیاست‌های خود و توجیه آن‌ها می‌پردازند. اساساً در نظام‌های سیاسی مدرن، جایگاه اصیل و نماینده عوض شده است. مردم به ابزارهایی برای دستیابی حاکمان به مقاصد خود، تبدیل شده‌اند. این در حالی است که اصولاً نظام سیاسی و تمامی اجزای آن باید به‌مثابه ماشینی در خدمت مردم در راستای تضمین حقوق و آزادی‌های اساسی باشند. این امر بنیان نظام نمایندگی را از درون تهی کرده است. پیرو همین امر، قوانینی که توسط قوه قانون‌گذاری وضع می‌شوند، لزوماً بازتابی از اراده مردم نیستند. در چنین وضعیتی قوانین و مقررات می‌تواند ابزاری برای کنترل مردم و پیشبرد سیاست‌های حکمرانان به شمار روند.

به این ترتیب دموکراسی که مهم‌ترین ابزار حقوق عمومی در راستای تضمین حقوق اساسی مردم و مهار قدرت است، نمی‌تواند به‌درستی مستقر شود. همین امر سبب می‌شود که سایر مکانیزم‌های حقوق عمومی نیز با چالش‌هایی در کارکرد ماهوی مواجه شوند. تفکیک قوا که ابزاری برای تعادل و توازن قدرت به جهت اجتناب از تمرکز قدرت است، به ابزاری برای پنهان‌سازی تمرکز قدرت در پشت نهادهای متعدد تبدیل شده و در اصل قدرت تنها در یک نهاد متمرکز شده است. در این راستا، دیگر احزاب سیاسی نیز مترجمان

خواسته‌های جامعه نیستند و تاریخ انقضای وعده‌ها و آرمان‌هایشان تنها تا پیش از انتخابات است و به محض پیروزی در انتخابات علاوه بر سرکوب جریان‌های مخالف، ارزش‌های مبتنی بر منافع خود را بر جامعه تحمیل می‌کنند. جامعه مدنی نیز که قرار بود مهم‌ترین بستر برای تشکیل گفتمان‌های عقلانی نقادانه باشد، از یک طرف ممکن است توسط ساختارهای مختلف داخلی و بین‌المللی سرکوب شود و یا تحت تأثیر آن‌ها، منحرف و به ابزاری برای مهندسی افکار عمومی تبدیل شود. بدین ترتیب جامعه مدنی دیگر قادر نیست که به درستی در متن جامعه فعالیت و اقدامات و تصمیمات حاکمان را نقد، اصلاح و یا لغو و آن‌ها را پاسخگو کند. بنابراین زمانی که جامعه مدنی به‌عنوان بهینه‌ترین مؤلفه حقوق عمومی نتواند عملکردی مطلوب از خود ارائه دهد، دیگر ساختارهای دموکراتیک نیز دچار فرسایش می‌شوند و عملاً نظام دموکراتیک در معنای دقیق و کامل وجود نخواهد داشت.

بدین ترتیب از یک سو، اگر انسان را موجودی ذی‌شعور و دارای عقلانیت کافی برای اداره امور زندگی خود در نظر بگیریم و حقوق اساسی را به‌عنوان حقوقی مقدم بر تشکیل حکومت و هر قدرتی بدانیم که ریشه طبیعی و فطری دارد، لذا مهم‌ترین هدف از تشکیل حکومت این است که به تضمین حقوق اساسی شهروندان و تنظیم قدرت بپردازد. از سوی دیگر برای تضمین حقوق اساسی نیاز به مکانیزم‌های متعدد وجود دارد که مهم‌ترین آن‌ها را می‌توان در حقوق عمومی و مکانیزم‌هایی مانند جامعه مدنی جستجو کرد تا دموکراسی را به یک نظامی تبدیل کند که قادر به حفاظت از حقوق اساسی شهروندان باشد. چالش اصلی در این میان، اهداف متناقضی است که در ذات مدرنیته قابل تصور است؛ یعنی از یک سو به دنبال روشنگری و شناسایی انسان به‌عنوان غایتِ فی‌نفسه است و از سوی دیگر، تحت سیطره نظام اقتصادی جهانی و ارزش‌های آن است که جمع میان این دو هدف، بسیار مشکل و گاهی دور از دسترس است. به همین دلیل نظام دموکراسی، حقوق اساسی و حقوق عمومی را از نظر کارکرد با چالش‌های جدی می‌تواند مواجه کند.

نتیجه‌گیری

مدرنیته که با رنسانس و عصر روشنگری آغاز شد به‌مثابه پروژه‌ای ناتمام مانده است که در یک نگاه دیالکتیکی، از یک طرف با طرد سنت‌ها فرصتی برای جامعه و تمدن بشری ایجاد کرد و از طرف دیگر نیز می‌تواند تهدیدی برای انسان به‌مثابه یک کنشگر آزاد محسوب شود. با توجه به برجسته شدن پدیده‌هایی نظیر

بوروکراسی، الگوریتم‌های دیجیتال، فایده‌گرایی، مصرف‌گرایی، اسطوره‌گرایی، شیء‌گرایی و... در عصر مدرن، جایگاه انسان از سوژه‌ای فعال به ابژه‌ای منفعل (ابزار) تنزل پیدا کرده است. به تبع نیز مفاهیمی چون دموکراسی و نمایندگی نیز از کارکرد اصلی خود تا حدود زیادی منحرف شده‌اند. این مسائل سبب شده است تا جامعه با فقدان اندیشه‌ورزی که بتواند در حوزه عمل نیز کارآمد باشد، روبه‌رو شود و بخش کوچکی از جامعه بر آن مسلط شوند. بنابراین در عصر مدرن مضامینی مانند حاکمیت مردم و حاکمیت قانون در واقع، اصول تا حد زیادی شکلی هستند که حاکمان به وسیله آن‌ها مردم را راهبری و اهداف خود را پیش می‌برند. در چنین حالتی دیگر مجالی برای تجلی انسان به مثابه کنشگری آزاد نمی‌ماند. در چنین شرایطی دور از ذهن نیست تا انسان مدرن در واقعیت به مثابه ابزاری رفتار کند که توسط یک سیستم ماهر به خوبی به حرکت درمی‌آید، بی‌آنکه بداند اراده‌اش تا چه حد از آن خود اوست. به این ترتیب، اگرچه مدرنیته قرائت نوینی از انسان را مطرح کرد؛ اما به دنبال آن با پیشرفت صنعت و فناوری‌های پی‌درپی عملاً چارچوب‌های مدرنی برای انسانی منفعل را پی‌ریزی کرده است.

در این راستا، اندیشمندان و متفکرین متعددی از جمله هانس یوناس (با ارائه نظریه اخلاق مسئولیت) الگوهای را برای رهایی از این وضعیت ارائه دادند؛ اما به نظر می‌رسد عصر مدرن از تسلط و برتری‌های تکنولوژی و سیستمی در راستای تحقق اهدافی مانند نهادینه کردن فرهنگ مصرف‌گرایی و توسعه ارزش‌های نظام اقتصادی جهانی برخوردار است در حالی که شایسته است تا بستری برای ظهور اندیشه ورزی در جامعه سیاسی فراهم کند. صرف نظر از اینکه در رویکرد اسلامی به انسان‌شناسی، دیدگاه‌های ارزشمندی قابل طرح است و یا از منظر اندیشه‌های دیگر مانند پست‌مدرنیسم، برخی رویکردهای مدرنیته قابل نقد است، اما این تحقیق بر روی مدرنیته در مفهوم خاص خود متمرکز است و منصرف از پرداختن به مباحث مذکور است.

منابع

- ارشدی طهرانی، المیرا؛ شکری، محمد و مرادخانی، علی (۱۴۰۲). «تقابل میان مفهوم کنشگر هانا آرنت و دازاین خود تنها پنداشته شده‌هایدگری»، **فصلنامه علمی فلسفه**، دوره ۲۱، شماره ۱.
- اشرف‌زاده، رضا و عباسی، زهرا (۱۳۹۷). «بررسی شخصیت‌های منظومه‌های پهلوانی بهمن‌نامه، کوش‌نامه، فرامرزنانه و گرشاسپ‌نامه بر اساس نظریات انسان‌شناختی کارل راجرز و آبراهام مازلو»، **فصلنامه علمی ادبیات**، دوره ۸، شماره ۱۴.
- امامی، محمد و مرادخانی، فردین (۱۳۸۸). «فرجام دولت در اندیشه مارکس»، **فصلنامه سیاست**، دوره ۳۹، شماره ۱. بشیریه، حسین (۱۴۰۲). **جامعه‌شناسی سیاسی**، تهران: نشر نی.
- بیانی، فرهاد؛ گلایبی، فاطمه و علیپور، پروین (۱۳۹۴). «زیست جهان یا نظام؟ زیست جهان و نظام؟ (بررسی مسئله ادغام در اندیشه یورگن هابرماس)»، **فصلنامه رهبری**، دوره ۲۴، شماره ۷۷.
- پوپر، کارل (۱۳۸۰). **جامعه باز و دشمنان آن**، ترجمه: اعظم فولادوند، تهران: انتشارات خوارزمی.
- حسین‌زاده، کاوه (۱۳۸۹). «فوکو و امر سیاسی»، **ماهنامه کتاب علوم اجتماعی**، دوره ۲۹.
- خزاعی، زهرا و حیدری‌موصولو، طیبه (۱۳۹۶). «خودآیینی کانت و نسبت آن با خودآیینی شخصی، اخلاقی و سیاسی»، **پژوهش‌های فلسفی-کلامی**، دوره ۱۹، شماره ۲.
- خسروی کارشک، زهرا (۱۳۹۶). «بررسی مبانی معرفت‌شناختی هربرت مارکوزه»، **فصلنامه فرهنگ پژوهش**، دوره ۱۰، شماره ۳.
- دبیرنیا، علیرضا و مؤمن، مهرداد. (۱۴۰۳). «منافع، مصالح و منابع عمومی از دریچه حقوق عمومی اقتصادی تطبیقی»، **حقوق عمومی تطبیقی**، دوره ۴، شماره ۱.
- دورکیم، امیل (۱۳۶۸). **قواعد روش جامعه‌شناسی**، ترجمه: علی محمد کاردان، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دورکیم، امیل (۱۳۹۱). **درس‌های جامعه‌شناسی: فیزیک اخلاقی و حقوق**، ترجمه: سید جلال‌الدین موسوی، تهران: نشر نی.
- رجب‌زاده، احمد و کوثری، مسعود (۱۳۸۱). «آنومی سیاسی در اندیشه دورکیم»، **مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز**، دوره ۱۹، شماره ۱.
- روحانی راوری، مرتضی و طالب‌زاده، حمید (۱۳۹۰). «انسان‌شناسی در اندیشه کانت»، **فصلنامه متافیزیک**، دوره ۴۷، شماره ۱۱-۱۲.
- روزبهبانی، محمدعلی؛ عرب صالحی، مسلم و صادقی، محسن (۱۳۹۳). «حرکت جوهری انسان و خود برون‌افکنی دازاین در فلسفه ملاصدرا و هایدگر»، **فصلنامه فلسفه و دین**، دوره ۱۱، شماره ۳.

روسو، ژان ژاک (۱۳۶۶). **قرارداد اجتماعی یا اصول حقوق سیاسی**، ترجمه: منوچهر کیا، تهران: انتشارات گنجینه ناصرخسرو.

زمانی، سید مسعود. (۱۳۹۹). «پرسش‌های هایدگر از معنای وجود و پیدایش مفهوم دازاین»، **فصلنامه فلسفه**، دوره ۴۸، شماره ۱.

سهرابی، ایرج و اسکافی، مریم (۱۳۹۴). «نظریه تلفیقی هابرماس»، **فصلنامه معرفت فرهنگی اجتماعی**، دوره ۶، شماره ۲.

شهرآینی، مصطفی و ذوالقدر، مینا (۱۳۹۷). «بررسی ارزیابی اسپینوزا از اراده آزاد دکارت»، **فصلنامه معرفت فلسفی**، دوره ۱۱، شماره ۲.

شیروانی، یارعلی؛ کرد فیروزجایی، یاسر و روزبه، محمدرسول (۱۳۹۴). «بررسی غایت اخلاق از دیدگاه ابن‌سینا»، **فصلنامه حکمت عرفانی**، ۷ (۲۴)، ۵۹-۸۲.

فولادیان، مجید و فاطمی امین، زینب (۱۳۸۸). «خاستگاه فلسفی دولت رفاه پوپر در تقابل با نظریات موافقان کلاسیک و مخالفان معاصر»، **فصلنامه رفاه اجتماعی**، دوره ۹، شماره ۳۲.

کریمی راد، عرفان؛ فرحبخش، مجتبی؛ میرسعیدی، منصور و قاسمی، قاسم (۱۴۰۱). اخلاق‌گرایی قانونی، از نتیجه‌گرایی تا وظیفه‌گرایی. **فصلنامه پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی**، دوره ۲۳، شماره ۳.

محمدی، محمد (۱۳۸۶). هابرماس و پروژه ناتمام مدرنیته. **نامه مفید**، شماره ۵۹.
مخلص، شیما؛ نجاتی حسینی، محمد و احمدی، امیدعلی (۱۴۰۲). «نظریه فرهنگ و عقلانیت در اندیشه هربرت مارکوزه»، **مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل**، دوره ۶، شماره ۱.

مگی، براین (۱۳۷۲). **فلاسفه بزرگ: آشنایی با فلسفه غرب**، ترجمه اعظم فولادوند، تهران: خوارزمی.
منتظر قائم، مهدی (۱۳۹۳). «حق شرعی نظارت مردم بر حکومت»، **فصلنامه حکومت اسلامی**، ۱۹ (۴)، ۸۳-۱۱۴.

منوچهری، عباس و شعبانی، آزاده (۱۳۹۶). «نسبت میان از خودبیگانگی و شهروندی در اندیشه هربرت مارکوزه»، **پژوهش نظری سیاسی**، شماره ۲۲.

موسی‌زاده، عیسی؛ عابدی جیقه، مصطفی و ممبینی، محمدعلی (۱۴۰۲). «آزادی در اندیشه کانت»، **دوفصلنامه تحقیقات عقلی نوین**، دوره ۸، شماره ۱۵.

نوالی، محمود (۱۴۰۳). «ویژگی‌های دازین در کتاب وجود و زمان هایدگر»، **فصلنامه پژوهش‌های فلسفی**، دوره ۱۸، شماره ۴۹.

نوری، حسین (۱۳۲۰). **مستدرک الوسائل**، ج. ۱۲، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث.
هابز، توماس (۱۳۸۹). **لویاتان**، ترجمه حسین بشیریه، تهران: نشر نی.

References

In English

- Adorno, T. W., & Horkheimer, M. (2002). *Dialectic of enlightenment* (E. Jephcott, Trans.). Stanford University Press.
- Arendt, H. (1998). *The human condition* (2nd ed.). University of Chicago Press.
- Bentham, J. (2000). *An introduction to the principles of morals and legislation*. Batoche Books.
- Berlin, I. (1958). Two concepts of liberty. In *Four essays on liberty* (pp. 118–172). Oxford University Press.
- Durkheim, É. (2005). *Suicide* (J. A. Spaulding & G. Simpson, Trans.). Routledge Classics.
- Foucault, M. (1995). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Vintage Books.
- Fromm, E. (1965). *Escape from freedom*. Holt, Rinehart & Winston.
- Inglehart, R. F. (2018). *Cultural evolution: People's motivations are changing, and reshaping the world*. Cambridge University Press.
- Jaspers, K. (1970). *Philosophy* (Vol. 2, E. B. Ashton, Trans.). University of Chicago Press.
- Kierkegaard, S. (1980). *The concept of anxiety* (R. Thomte, Trans.). Princeton University Press.
- Liotard, J.-F. (1984). *The postmodern condition: A report on knowledge* (G. Bennington & B. Massumi, Trans.). University of Minnesota Press.
- Maslow, A. H. (1954). *Motivation and personality*. Harper & Row.
- Mill, J. S. (2009). *On liberty*. The Floating Press.
- Nozick, R. (1999). *Anarchy, state, and utopia*. Blackwell.
- Pakaluk, M. (2005). *Aristotle's Nicomachean ethics: An introduction*. Cambridge University Press.
- Stirner, M. (2000). *The ego and its own*. Cambridge University Press.
- Weber, M. (1947). *The theory of social and economic organization*. Oxford University Press.
- Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. PublicAffairs.

In Persian

- Arshadi Tehrani, A., Shokri, M., & Moradkhani, A. (2023). The confrontation between Hannah Arendt's concept of the actor and Heidegger's self-conceived solitary Dasein. *Scientific Quarterly of Philosophy*, 21(1).
- Ashrafzadeh, R., & Abbasi, Z. (2018). An examination of the characters in the heroic epics *Bahman-Nāmeḥ*, *Kūsh-Nāmeḥ*, *Farāmarz-Nāmeḥ*, and *Garshāsp-Nāmeḥ* based on the anthropological theories of Carl Rogers and Abraham Maslow. *Scientific Quarterly of Literature*, 8(14).
- Bashiri, H. (2023). *Political sociology*. Tehran: Ney Publications.
- Bayani, F., Golabi, F., & Alipour, P. (2015). Lifeworld or system? Lifeworld and system? (An examination of the issue of integration in Jürgen Habermas's thought). *Leadership Quarterly*, 24(77).
- Dabirniya, A., & Momen, M. (2024). Public interests, welfare, and resources through the lens of comparative economic public law. *Comparative Public Law*, 4(1).
- Durkheim, E. (1989). *The rules of sociological method* (A. M. Kārdān, Trans.). Tehran: University of Tehran Press.
- Durkheim, E. (2012). *Lessons in sociology: Moral physics and law* (S. J. Mūsavi, Trans.). Tehran: Ney Publications.
- Emami, M., & Moradkhani, F. (2009). The fate of the state in Marx's thought. *Politics Quarterly*, 39(1).
- Fouladi, M., & Fātemi Amīn, Z. (2009). The philosophical origins of Popper's welfare state in contrast to classical proponents and contemporary opponents. *Social Welfare Quarterly*, 9(32).
- Hobbes, T. (2010). *Leviathan* (H. Bashiri, Trans.). Tehran: Ney Publications.
- Hoseynzadeh, K. (2010). Foucault and the political. *Social Sciences Book Monthly*, 29.
- Karimi Rad, 'E., Farahbakhsh, M., Mirsa'idi, M., & Qāsemī, Q. (2022). Legal moralism: From consequentialism to deontology. *Research in Islamic Jurisprudence and Law Quarterly*, 23(3).
- Khosravi Kārshak, Z. (2017). An examination of the epistemological foundations of Herbert Marcuse. *Farhang Pazhuhi Quarterly*, 10(3).
- Khozā'i, Z., & Heydari-Moşallū, T. (2017). Kantian autonomy and its relation to personal, moral, and political autonomy. *Philosophical-Theological Research*, 19(2).

- Magee, B. (1993). *The great philosophers: An introduction to Western philosophy* (A. Fouladvand, Trans.). Tehran: Khwarazmi.
- Manūchehrī, A., & Sha‘bānī, Ā. (2017). The relationship between alienation and citizenship in Herbert Marcuse’s thought. *Political Theory Research*, (22).
- Moḥammadī, M. (2007). Habermas and the unfinished project of modernity. *Nāmeḥ-ye Mofīd*, (59).
- Mokhles, Sh., Najātī Hoṣeynī, M., & Aḥmadī, O. A. (2023). The theory of culture and rationality in Herbert Marcuse’s thought. *International Political Economy Studies*, 6(1).
- Montazer Qā’em, M. (2014). The religious legitimacy of public supervision over government. *Islamic Government Quarterly*, 19(4), 83–114.
- Mūsā-Zādeh, ‘Ī., ‘Ābedī Jīqeh, M., & Mambīnī, M. A. (2023). Freedom in Kant’s thought. *Biannual Journal of Modern Rational Research*, 8(15).
- Navālī, M. (2024). The characteristics of Dasein in Heidegger’s *Being and Time*. *Philosophical Research Quarterly*, 18(49).
- Nūrī, Ḥ. (1941). *Mustadrak al-wasā’il* (Vol. 12). Qom: Mu’assasat Āl al-Bayt li-Iḥyā’ al-Turāth.
- Popper, K. (2001). *The open society and its enemies* (A. Fouladvand, Trans.). Tehran: Khwarazmi Publications.
- Rajabzādeh, A., & Kowtharī, M. (2002). Political anomie in Durkheim’s thought. *Journal of Social and Human Sciences of Shiraz University*, 19(1).
- Rousseau, J.-J. (1987). *The social contract, or principles of political right* (M. Kiyā, Trans.). Tehran: Ganjineh Nāṣer Khosrow Publications.
- Rūhānī Rāvarī, M., & Ṭālebzādeh, Ḥ. (2011). Anthropology in Kant’s thought. *Metaphysics Quarterly*, 47(11–12).
- Rūzbehānī, M. A., ‘Arab Ṣāleḥī, M., & Ṣādeqī, M. (2014). The substantial motion of human beings and the self-projection of Dasein in the philosophies of Mullā Ṣadrā and Heidegger. *Philosophy and Religion Quarterly*, 11(3).
- Shahrāyīnī, M., & Zolqadr, M. (2018). An examination of Spinoza’s evaluation of Descartes’ free will. *Philosophical Knowledge Quarterly*, 11(2).
- Shīravānī, Y., Kord Fīrūzjāyī, Y., & Rūzbeh, M. R. (2015). An examination of the ultimate end of ethics from the viewpoint of Avicenna. *Mystical Wisdom Quarterly*, 7(24), 59–82.
- Sohrābī, ‘Ī., & Eskāfī, M. (2015). Habermas’s integrative theory. *Social and Cultural Knowledge Quarterly*, 6(2).
- Zamānī, S. M. (2020). Heidegger’s questions concerning the meaning of being and the emergence of the concept of Dasein. *Philosophy Quarterly*, 48(1).